

ГЕНЕРАЛ-ПОЛКОВНИК К.МОРОЗОВ – ПЕРШИЙ МІНІСТР ОБОРОНИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (вересень 1991 – жовтень 1993 р.) Діяльність на тлі становлення Збройних Сил України

Будуючи сьогодні Збройні Сили України, треба добре знати вже пройдений ними більш як шістнадцятирічний шлях і використовувати здобутий досвід задля впевненого поступу. Нині Збройні Сили зовсім не такі, якими були в 1991 р., коли тільки зароджувались. Але ж без перших кроків, без діяльності першого Міністра оборони незалежної України не могло бути й наступних кроків, теперішнього розвитку. Схарактеризувати, бодай загальними рисами, діяльність на цій посаді генерал-полковника Костянтина Морозова в тісному зв'язку з тогочасними подіями і процесами, пов'язаними зі створенням Збройних Сил України, поставив собі за мету автор статті.*

На межі 80 – 90-х рр. ХХ ст. в умовах посилення процесів розпаду Радянського Союзу ідея державного унезалежнення його національних суб'єктів (а таке право обумовлювали всі Конституції СРСР – 1924, 1936 і 1977 р.) стає провідною в суспільно-політичному житті більшості республік країни. В Українській РСР конкретним утіленням прагнення до усаможивлення стало ухвалення 16 липня 1990 р. Верховною Радою УРСР

* Костянтин Петрович Морозов народився 3 червня 1944 р. у м. Брянка Ворошиловградської (тепер – Луганська) області в робітничій родині. Там закінчив середню школу. З 1963 по 1967 р. навчався в Харківському вищому військовому авіаційному училищі льотчиків ім. С.І.Грицевця. З 1967 по 1971 р. проходив службу в авіаційних частинах ВПС на території СРСР на посадах льотчика, старшого льотчика, начальника штабу – заступника командира ескадрильї – старшого льотчика. У 1971 – 1972 рр. – командир авіаційної ланки винищувального полку Північної групи військ (Польська Народна Республіка). Протягом 1972 – 1975 рр. навчався у Військово-повітряній академії ім. Ю.О.Гагаріна (м. Моніно Московської обл.). Після закінчення академії в 1975 – 1981 рр. служив на посадах льотчика-інструктора, командира авіаційної ескадрильї, заступника командира авіаційного полку, начальника авіаційної бази в Туркестанському військовому окрузі (штаб округу в м. Ташкент). З 1981 р. – заступник командира авіаційної дивізії в Центральній групі військ (Чехо-Словацька Соціалістична Республіка). У 1982 – 1984 рр. навчався у Військовій академії Генерального штабу Збройних Сил СРСР ім. К.Є. Ворошилова. З 1986 р. займав посади начальника штабу – першого заступника командувача 46-ї (м. Смоленськ) і 17-ї повітряних армій. З 1990 р. – командувач 17-ї повітряної армії (м. Київ). З 3 вересня 1991 до 8 жовтня 1993 р. – Міністр оборони України. Генерал-полковник – з 18 вересня 1991 р.¹ Після відставки на власне бажання з

Декларації про державний суверенітет України. Декларація проголошувала, що Україна, як суверенна держава, здійснює захист своєї державності й має право на власні Збройні Сили. Це положення відповідало міжнародній правовій нормі, яка надавала можливість суб'єктові союзу держав мати власну військову організацію. Відтак розпочалися інтенсивні пошуки шляхів і засобів практичного здійснення цього права.

У зв'язку з численними зверненнями громадян, рідні яких відбували строкову службу в складі підрозділів і частин Радянської армії в „гарячих” точках СРСР, Верховна Рада України 30 липня 1990 р. заявила про неприпустимість такого стану. Це стосувалося також і працівників підрозділів органів МВС і КДБ УРСР, що брали участь у вирішенні міжнародних та інших конфліктів поза Україною. Уряд УРСР 12 листопада 1990 р. припинив відправлення новобранців за межі республіки.

Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР, від 23 вересня 1990 р. активно працював перший виконавчий орган з військових питань в Україні – Комітет по зв'язках з Міністерством оборони СРСР. Його головою призначили працівника Ради Міністрів УРСР В.Тимошка. За постановою республіканського уряду цей орган здобув новий статус і назву й далі діяв уже як Державний комітет УРСР з військових питань при Раді Міністрів УРСР.

З ініціативи суспільно-політичних рухів, громадських об'єднань та організацій восени 1990 р. відбулися конференції, збори, на яких обговорювалися питання державного й військового будівництва. На початку грудня на першій сесії Великої ради Руху було розглянуто концепцію Збройних Сил України. Вона передбачала кілька варіантів формування їх. Найдоцільнішим було визнано поступове перетворення угруповань Збройних Сил Радянського Союзу на території УРСР у Збройні Сили

посади Міністра оборони України через суперечності в поглядах з Президентом України Л.Кравчуком на подальшу долю ВМС України² – у резерві ГВК Збройних Сил України. 5 березня 1994 р. звільнений з лав Збройних Сил України у запас. У 1994 р. балотувався як кандидат у народні депутати на виборах до Верховної Ради України. У 1994 – 1995 рр. був старшим дослідником-стипендіатом Українського науково-дослідного інституту Гарвардського університету й Урядового інституту ім. Дж.Кеннеді (м. Кембридж, США)³. До 1997 р. – член президії Національної ради Конгресу української інтелігенції, голова комісії з питань оборони і національної безпеки. З вересня 1997 р. – радник-посланник Посольства України в Королівстві Бельгія, головний координатор співробітництва України з НАТО, Радою Північноатлантичного співробітництва й Західноєвропейським Союзом у військових справах. З червня 2000 р. – Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Іран. Дипломатичний ранг – Надзвичайний і Повноважний Посланник України 1-го класу (1999 р.). Нині – голова місії України при НАТО (м. Брюссель)⁴. Нагороджений орденами „За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР” III і II ступенів (1990 р.), „За мужність” III ступеня (1996 р.). Автор англійської книжки „Above and Beyond. From Soviet General to Ukrainian State Builder” („Вище і далі. Від радянського генерала до українського державотворця”. – Кембридж, 2000. – 296 с.).

Перед польотом на реактивному винищувачі МіГ-21. Курсант 4-го курсу, 1966 р.

Випускник Харківського ВВАУЛ ім. С.І.Грицевця отримав перше військове звання „лейтенант”. 1967 р.

Зустріч в авіаційному гарнізоні з Міністром оборони СРСР Д. Устиновим. Центральна група військ (Чехо-Словацька Соціалістична Республіка), 1981 р.

З офіційним візитом у Великій Британії. Грудень 1992 р.

України зі збереженням їхньої бойової готовості. Відповідно до цього варіанту, усі частини, з'єднання та об'єднання, що дислокувалися на українській території, мали діяти під юрисдикцією Верховної Ради УРСР. На сесії Великої ради Руху було обговорено потребу створити Головне командування військового угруповання на території України, депутатську комісію з питань оборони та безпеки, а також військове відомство при Раді Міністрів УРСР. На військове відомство передбачалося покласти завдання щодо формування військових комісаріатів, комплектування територіальних частин і з'єднань на базі дислокованих на теренах республіки угруповань військ Радянської армії і Військово-Морського флоту з перепідпорядкуванням їх Україні, взаємодією з Міністерством оборони СРСР (у тому числі й в оперативно-стратегічних питаннях), опрацювання Военної доктрини України.

У лютому 1991 р. в Києві відбулася представницька конференція за участю громадських і державних діячів, військових фахівців і вчених. На ній обмірковувалися важливі проблеми зовнішньої і внутрішньої безпеки України, шляхи й засоби будівництва її Збройних Сил.

28 квітня під тиском опозиції Верховна Рада України замість постійної Комісії Верховної Ради УРСР з питань зовнішньої і внутрішньої безпеки створила Комісію з питань оборони і державної безпеки у складі 27 народ-

них депутатів на чолі з народним депутатом В.Дурдинцем. Трохи пізніше в уряді України з'явилася посада Державного міністра з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій УРСР, на яку було призначено Є.Марчука.

Тим часом у громадській думці дедалі більш поширювалася ідея створення власного українського війська. 27 липня 1991 р. відбувся 1-й з'їзд офіцерів – громадян України, зініційований, зокрема, Народним рухом України й Комісією з прав людини Верховної Ради. З'їзд розробив пропозиції щодо принципів побудови національної армії, заходів щодо соціального захисту військовослужбовців. Ці пропозиції і звернення з вимогою прискорити створення національної армії було передано до Верховної Ради УРСР. На з'їзді засновано Спілку офіцерів України й обрано її виконавчий комітет на чолі з народним депутатом СРСР полковником В.Мартиросьяном⁵.

19 серпня 1991 р. радикальні прибічники збереження радянського політичного режиму проголосили створення в Москві Державного комітету з надзвичайного стану (ГКЧП), який своїми рішеннями припиняв чинність законодавчих актів найвищих органів влади союзних республік. Стало очевидним, що в цих умовах державний суверенітет України може залишитися тільки декларацією.

На той час генерал-майор авіації Костянтин Морозов командував 17-ю повітряною армією. Пізніше, згадуючи своє бачення тодішньої ситуації, він писав, що моральні й духовні якості, яким завдячує своїй матері, а також здобутий життєвий і службовий досвід допомогли йому критично проаналізувати комуністичну ідеологію й зрозуміти протизаконний, українське небезпечний характер намірів і дій у дні путчу керівників Комуністичної партії, ладних використати радянські Збройні Сили проти народу й спричинити кровопролиття серед цивільного населення⁶. Усупереч позиції своїх високопоставлених начальників, що підтримали ГКЧП, К.Морозов не виконав розпорядження путчистів про запровадження надзвичайного стану у військах і зробив усе, аби гарантувати, що особовий склад 17-ї повітряної армії ніколи не буде використаний проти демократичних сил в Україні. Про це він повідомив голову Верховної Ради України Леоніда Кравчука й обмінявся з ним думками щодо політичної ситуації. 22 серпня К.Морозов прийняв рішення про свій вихід з лав Комуністичної партії⁷.

Московські події 19 – 21 серпня 1991 р. відіграли ролі потужного каталізатора процесу державного самовизначення України і створення її Збройних Сил. 24 серпня Верховна Рада України проголосила Акт про незалежність України й того ж дня ухвалила постанову „Про військові формування в Україні”, згідно з якою підпорядкувала собі всі дислоковані на українській території військові формування, а також зобов'язала уряд утворити Міністерство оборони України й розпочати організацію Збройних Сил України.

Цією постановою було започатковано практичне будівництво Збройних Сил України як важливого інституту держави й невід'ємного елементу її військової організації. Швидко створення їх зумовлювалося насамперед потребою забезпечити захист молодій незалежній Українській державі від можливої зовнішньої воєнної загрози.

Одразу після ухвалення Акта про незалежність України провадилися активні політичні консультації. Голова Народного руху України І.Драч відвідав генерала К.Морозова і під час розмови з ним був приємно вражений, що той схвально поставився до здобуття Україною незалежності. Така позиція була радше винятком серед тогочасних військових керівників високого рівня. Неприйняття К.Морозовим дій ГКЧП, невиконання вказівок путчистів, а тепер тверда свідомо підтримка української незалежності викликали в керівництва демократичних сил держави симпатію до командувача 17-ї повітряної армії як до щирого патріота України, якого можна використати на високій державній посаді⁸.

Нагадаємо, що на час проголошення незалежності Україна успадкувала від колишнього СРСР одне з найбільших військових угруповань в Європі: війська Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів, чотири повітряні армії, 8-му окрему армію ППО, 28-й корпус ППО (входив до складу 2-ї окремої армії ППО), 43-ю ракетну армію Ракетних військ стратегічного призначення, сили Чорноморського флоту, частини й з'єднання центрального (московського) підпорядкування. Загальна чисельність особового складу сягала 780 тис.⁹ Сили цього угруповання налічували понад 6,5 тис. танків, близько 7 тис. бойових броньованих машин, до 1,5 тис. бойових літаків, понад 350 кораблів і суден забезпечення¹⁰.

Та передусім лишався дуже великий ядерний потенціал. На території України було тоді 176 міжконтинентальних балістичних ракет (МБР), з них 130 МБР РС-18 на рідкому паливі з шістьма ядерними боеголовками й 46 МБР РС-22 на твердому паливі з десятьма ядерними боеголовками кожна (у світі ці ракети відомі під умовними назвами СС-19 і СС-24). Повітряний компонент стратегічних сил складався з 19 стратегічних бомбардувальників ТУ-160 і 21 стратегічного бомбардувальника ТУ-95МС. Ядерний потенціал становив 1272 боеголовки для МБР і 672 для крилатих ракет повітряного базування. Крім того, було ще близько 2500 одиниць тактичних ядерних боезарядів¹¹. За загальною ядерною потужністю Україна займала на той час третє місце у світі (після США й Російської Федерації).

А проте для України це була безсистемна сукупність окремих складників військової машини Радянського Союзу. Щоб перетворити її на цілісну боездатну структуру, спроможну забезпечити оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності, потрібно було виконати велику й складну роботу.

Як згадує колишній командувач Військ повітряної оборони Збройних Сил України генерал-полковник у відставці М.Лопатін, „28 серпня 1991 р. в будинку Верховної Ради України відбулася нарада за участі командувачів Одеського, Прикарпатського і Київського військового округів, Чорноморського флоту, 8-ї ОА ППО, 24-ї ПА ВГК і 17-ї ПА ВПС – І.Морозова, В.Соколова, В.Чечеватова, М.Лопатіна (на той час командувача 8-ї ОА ППО. – *В.Г.*), В.Васильєва, К.Морозова та великої групи депутатів. Вів нараду Голова Верховної Ради України Л.Кравчук. Розглядалося одне питання – будівництво Збройних Сил України на основі наявних на її території військових формувань. Усі командувачі, крім генерал-майора К.Морозова, поставилися до цього негативно... Генерал-майор К.Морозов заявив, що він не тільки підтримує ідею створення Збройних Сил України, а й докладе всіх зусиль для її здійснення”¹².

Для того щоб надати процесові створення Збройних Сил України динамічного характеру, пост Міністра оборони України мав посісти високопрофесійний, патріотичний і авторитетний військовик. Було кілька кандидатур (В.Дурдинець, Є.Марчук, О.Ємець)¹³, але зрештою вибір припав на командувача 17-ї повітряної армії генерал-майора авіації К.Морозова, який активно підтримував обраний Україною шлях незалежності й ідею створення власної армії. 29 серпня Л.Кравчук зателефонував К.Морозову й запропонував зустрітися й обговорити з ним можливість його призначення. 3 вересня Верховна Рада України 323 голосами „за” (11 було „проти”) прийняла відповідну постанову¹⁴. Невдовзі, 18 вересня того ж року, Указом Президії Верховної Ради України К.Морозову присвоєно військове звання генерал-полковника¹⁵.

Принагідно тут варто звернути увагу на низку прикметних обставин. У мемуарах К.Морозов зазначає, що походить з родини, де батько був росіянин, а мати – українка. У паспорті його записали росіянином. Однак те, що він народився, закінчив школу й здобув військову спеціальність в Україні зробили К. Морозова її щирим патріотом. Протягом усієї військової служби в радянський період його начальники й кадрові органи вважали, що, будучи „напівросіянином”, він почуває себе „повним росіянином”, і це є добрим „щепленням” проти українського патріотизму. Тож українські патріотичні почуття доводилося заховувати глибоко в душі. Бо ж якби стала відомою любов К.Морозова до України й відданість їй, то його кар’єра склалася б зовсім інакше. Тоді, пише він, „я не командував би авіаційним з’єднанням і не був би посланий на навчання в Академію Генерального штабу ім. К.Є.Ворошилова, не був би призначений 1990 р. командувачем 17-ї повітряної армії в Україні. Коли б моє військове керівництво знало, що я глибоко поважаю діяльність і політичні погляди багатьох демократів на моїй Батьківщині, я був би звільнений з цих посад. Але цього не сталося, і тепер моє життя й військова кар’єра ще раз зроби-

ли несподіваний поворот (йдеться про призначення Міністром оборони України. – В.Г.), про який я ніколи не мріяв і якого не передбачав”¹⁶.

Безперечно, наведені вище факти свідчать, що на той час – у кінці серпня 1991 р. – серед усього найвищого військового керівництва в Україні командував 17-ї повітряної армії генерал-майор К.Морозов був єдиний посадовець, котрий за своїми фаховими, службовими, ідейними й людськими якостями повністю відповідав вимогам до міністра оборони.

Виступаючи після свого призначення, К.Морозов висловився за збереження сил колективної оборони, відтак за дворівневу структуру Збройних Сил України, які мали включати стратегічні сили і сили загального призначення. У керівництві ядерними силами передбачалася участь повноважних представників України, а згодом планувалось відмовитися від ядерної зброї¹⁷.

9 – 10 вересня 1991 р. Міністр оборони СРСР маршал авіації Є.Шапошников провів у Москві конференцію з військовими керівниками всіх республік Радянського Союзу, за винятком країн Балтії. Учасниками від України були голова постійної Комісії Верховної Ради з питань оборони і державної безпеки В.Дурдинець, Державний міністр з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій Є.Марчук, Міністр оборони К.Морозов, а також експерти. На конференції обговорювалось головне питання: чи будуть Збройні Сили єдиними – з представництвом кожної республіки, а чи їх належить поділити за державно-територіальною ознакою. Українська делегація зайняла тверду безкомпромісну позицію: Україна, згідно з Декларацією про державний суверенітет і Актом про незалежність, створює і оснащує власну армію.

На прохання Міністра оборони України восени 1991 р. для допомоги в розробленні майбутньої структури Збройних Сил України до Києва з Генерального штабу Збройних Сил СРСР було відряджено двох високопрофесійних генералів – генерал-лейтенанта І.Біжана й генерал-майора Г.Живицю¹⁸.

Перші дії К.Морозова як міністра були спрямовані на те, щоб зібрати навколо себе офіцерів, яким він довіряє, і сформувати з них віддану команду, яка б гарантувала лояльність і високий професіоналізм, і в умовах економічної кризи починати болісний процес скорочення військових структур¹⁹.

До організаційної групи, яка у вересні – грудні 1991 р. разом з К.Морозовим створювала Міністерство оборони України, належали: генерал-лейтенант І.Біжан, генерал-майори Г.Живиця, Г.Панкратов, В.Гречанинов, А.Паламарчук, Г.Авдєєв, І.Штопенко, Ю.Прокоф’єв, полковники В.Мулява, І.Кокойко, В.Лазоркін, В.Гура, О.Скіпальський, О.Нікольський, П.Брагар, В.Матирка, В.Пилипчук, підполковники І.Щенко, Г.Кузнецов, майори О.Клубань, Г.Карасенков, Ю.Іллющенко, С.Бищук, О.Федоренко, капітан 3-го рангу І.Тенюх, капітан Ю.Устинов, старший лейтенант Р.Ануфрієв, лейтенант О.Гайдамака, старші прапорщики В.Утєхін, Б.Дудка²⁰.

Публікуючи 2000 р. спогади про той час, К.Морозов присвятив їх цим тридцяти своїм співробітникам з організаційної групи, – „щирим героям, – як він пише, – які зі мною сформували перше Міністерство оборони незалежної України. В їхніх діях під час цієї роботи втілювалася глибока віра в подальше майбутнє України (якому я також присвячую цю книжку). Вони були надійною командою першого Міністра оборони незалежної України. Ризикуючи всім, вони були щиро відданими, стійкими у своїх діях і являли собою зразок патріотизму для всіх громадян нашої держави”²¹.

Генерал-лейтенант у відставці Г. Живиця нагадує: „Це тепер легко говорити «Збройні Сили України». А тоді ці слова у декого в Москві викликали гнів, а то й лють. «Міністр оборони України» звучало гордо для українців, але там, звідки мене прислано (з Генерального штабу Збройних Сил СРСР у Москві – В. Г.), це сприймалося щонайменше з роздратованням... Справи посувалися швидко і дуже успішно, але не на користь Москви. Костянтин Петрович [Морозов], я та ще декілька генералів і офіцерів, що ризикували сміливістю думок, збиралися, радилися, обговорювали створення Міністерства оборони й реформування військ”²².

У зв'язку з переміщенням центру ваги військового будівництва в практичну площину у вересні 1991 р. було сформовано спеціальну групу військових учених і фахівців під керівництвом голови постійної Комісії Верховної Ради з питань оборони і державної безпеки В.Дурдинця. Активну участь у роботі цієї групи, яка мала підготувати правову базу для створення й функціонування Збройних Сил України, брали генерал-майори В.Васильєв і В.Гречанінов, полковники М.Бондаренко, В.Герасименко, В.Говоруха, Л.Грінченко, А.Єпішин, В.Загвоздкін, Є.Ковальчук, О.Кондрат, В.Лазоркін, В.Мартиросян, В.Назін, О.Сидоренко, І.Халецький, підполковники В.Берзаков, Б.Єльчанінов, Г.Костенко, В.Федотов, полковники запасу М.Вітовський, С.Колонтаєнко, В.Лохань, О.Могильний, В.Онищенко та інші.

16 вересня на першій нараді групи під головуванням В.Дурдинця за участю К. Морозова було створено дві робочі групи. Одну з них – з підготовки проектів Концепції національної безпеки і Воєнної доктрини України очолив генерал-майор В.Гречанінов, другою, яка мала скласти проекти законів з військового будівництва, спочатку керував полковник В.Лазоркін, а потім генерал-майор Г.Живиця²³. Робота йшла дуже напружена. „Багато й плідно працювали всі, а нам з Костянтином Петровичем [Морозовим] часто не вистачало часу на сон”, пише у споминах Г.Живиця²⁴.

Щоб полегшити особисту роботу Міністра оборони України й керуваних ним груп, постановою Президії Верховної Ради України від 25 вересня 1991 р. було створено спеціальну шестиособову оперативну групу, яка забезпечувала зв'язок міністра з Верховною Радою і Урядом

України, обробляла інформацію і кореспонденцію, виконувала інші нагальні оперативні завдання. До цієї групи ввійшли підполковник В.Матірка, капітан О.Федоренко, старший лейтенант Р.Ануфрієв, лейтенант О.Гайдамака, службовці В.Онищенко, Н.Тарасюк. Невдовзі, за розпорядженням Голови Верховної Ради України від 10 жовтня 1991 р., чисельність групи збільшили до 11 осіб. Склад її, зокрема, поповнили заступник начальника штабу 17-ї повітряної армії генерал-майор Г.Панкратов і начальник 8-го відділу штабу військ Південно-Західного напрямку полковник П.Волинець, що дало змогу підтримувати оперативний зв'язок зі штабами військових округів, Чорноморського флоту, армій, корпусів, дивізій, бригад і полків.

Саме тоді значно ускладнилися взаємини з командуванням Збройних Сил Радянського Союзу, яке не полишало надії зберегти єдність його Збройних Сил і всіляко намагалося заблокувати створення Міністерства оборони, Головного штабу й у цілому Збройних Сил України. Московське керівництво вимагало від командувачів військових округів заборонити офіцерам будь-які контакти, а поготів співробітництво з Міністром оборони України та його „командою”. Виникла парадоксальна ситуація, коли всі військові формування на території України перебували під юрисдикцією Верховної Ради України, а фактично підпорядковувалися Москві й виконували всі розпорядження Генерального штабу Збройних Сил СРСР. Проте, як підкреслює у спогадах А.Лопата, „... не треба забувати, що майже все... тоді було ще підпорядковане Москві й отримувало від Росії заробітну плату. На всіх щаблях військової ієрархії точилася безнастанна боротьба за виконання постанов Верховної Ради, указів Президента і наказів Міністра оборони України”²⁵.

За цих умов із членів Спілки офіцерів України сформувалися групи, які в місцях розташування військових частин і з'єднань підтримували роботу щодо створення українських Збройних Сил, роз'яснювали позицію Верховної Ради і Кабінету Міністрів України. Ці групи офіцерів допомагали контролювати ситуацію в гарнізонах, збираючи й узагальнюючи інформацію про стан справ і особливості функціонування військових частин, дислокованих на території держави, в інтересах розбудови Збройних Сил України.

У той непростий для України період Верховна Рада, її Президія, Кабінет Міністрів у взаємодії з ініціативною групою Міністерства оборони України оперативно вирішували невідкладні питання стосовно визначення порядку передислокації військових формувань; підготовки й розгляду Концепції оборони України й цілої низки законопроектів з військової проблематики; посилення відповідальності за створення не передбачених законодавством збройних формувань або груп; забезпечення умов для діяльності Міністерства оборони України (виділення потрібних коштів на утримання апарату Міністерства, а також матеріально-технічних і транспортних засобів для його нормального функціонування).

У результаті напруженої роботи восени – взимку 1991 р. було підготовлено важливі документи, що стали нормативно-правовою базою для формування Збройних Сил України. 11 жовтня 1991 р. Верховна Рада України затвердила Концепцію оборони і будівництва Збройних Сил України. Текст документа мав п'ять розділів: „Умови і фактори, що впливають на будівництво Збройних Сил України”, „Основні принципи створення Збройних Сил України”, „Органи військового управління”, „Фінансово-економічне забезпечення”, „Соціальний захист військовослужбовців”. Згідно з Концепцією, на перехідний період передбачалася наявність на українській території військ (сил) двох рівнів: Збройних Сил України і Військ колективної стратегічної оборони. Створення Збройних Сил повинно було здійснюватись шляхом поступового скорочення й послідовного переформовування військ Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів, окремих армій ППО, чотирьох повітряних армій, трьох загальновійськових і двох танкових армій, сил Чорноморського флоту.

Концепція визначала, що Збройні Сили України складаються з трьох видів: Сухопутні війська (Війська наземної оборони), Військово-Повітряні Сили і Сили Протиповітряної оборони (Війська повітряної оборони), Військово-Морські Сили; Збройні Сили України будуються за принципом розумної достатності; виходячи з фінансово-економічних можливостей і того, що Збройні Сили України повністю фінансуються з державного бюджету, чисельність усіх військ має становити 0,8 – 0,9% чисельності населення країни, тобто 400 – 420 тис. осіб.

Що ж стосується органів військового управління, то Концепція встановлювала, що законодавче регулювання в галузі оборони, національної безпеки та військового будівництва здійснює Верховна Рада України, а Президент України (до обрання Президента України – Голова Верховної Ради України) є Головнокомандувачем Збройних Сил України. Передбачалося створення Ради оборони України як найвищого державного органу керівництва обороною і безпекою держави.

У Концепції було також визначено місце в органах військового управління Міністра оборони й Головного штабу Збройних Сил України. Міністр оборони керує Збройними Силами України; проводить у державі єдину військово-технічну політику; відповідає за розроблення й подає Президентові (Верховній Раді) України проекти планів застосування Збройних Сил і комплексні плани розвитку їх; несе відповідальність за стан і розвиток Збройних Сил, їхню бойову й мобілізаційну готовість, своєчасне розгортання і захист територіальної цілісності; Головний штаб Збройних Сил України є основним органом безпосереднього управління військами (силами) в мирний і воєнний час; начальник Головного штабу Збройних Сил України є першим заступником Міністра оборони України.

Того ж дня, 11 жовтня, Верховна Рада України постановила створити Раду оборони України, затвердила склад посадовців, що мають входити до неї. Це Голова Верховної Ради України – Голова Ради оборони України, Прем'єр-міністр України, голова Комісії Верховної Ради України з питань оборони і державної безпеки, Державний міністр з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій України, Державний міністр з питань оборонного комплексу і конверсії України, Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України, голова Служби національної безпеки України, командувач Прикордонних військ України, командувач Республіканської (пізніше – Національної) гвардії України, начальник штабу Цивільної оборони України.

Щоб забезпечити належний добір кадрів для формування центрального апарату Міністерства оборони (ЦАМО), наказом Міністра оборони України від 1 листопада 1991 р. № 1 було створено атестаційну комісію у складі: голова комісії – генерал-лейтенант І.Біжан, члени комісії – генерал-майори Г.Живиця, А.Паламарчук, Г.Панкратов, полковники Г.Авдєєв, П.Волинець, І.Штопенко, І.Кокойко, В.Мулява, В.Лазоркін, І.Халецький (секретар). Головними критеріями, якими керувалася атестаційна комісія, добираючи генералів, офіцерів і службовців для управлінь і підрозділів ЦАМО, були їхні фахові якості, визнання положень Декларації про державний суверенітет і Акта про незалежність України, а також готовість служити народові України.

20 листопада Постановою Кабінету Міністрів України № 321 затверджено Тимчасове положення про Міністерство оборони України, згідно з яким чисельність центрального апарату Міністерства мала становити 248 осіб (216 з них – військовослужбовці). Було встановлено кількість заступників Міністра оборони (п'ять, зокрема два перші), а також кількісний склад колегії Міністерства (11 осіб).

До ЦАМО України належали: апарат Міністра оборони України, Головний штаб ЗС України, штаби Озброєння і Тилу, управління – справами, кадрів, фінансове, будівельно-квартирне, соціально-психологічної служби, військової освіти, залізничних військ, прес-служба Міністерства. Відповідно до структури ЦАМО, було створено організаційні ядра кожного її елемента й призначено тимчасових виконувачів обов'язків їхніх начальників і керівників – першого заступника Міністра оборони України (генерал-лейтенант І.Біжан), першого заступника начальника Головного штабу ЗС України (генерал-майор Г.Живиця), заступника начальника Головного штабу ЗС України (генерал-майор авіації Г.Панкратов), начальника штабу Озброєння (генерал-лейтенант І.Олійник), начальника штабу Тилу (полковник Г.Авдєєв), начальника управління справами (полковник В.Волинець), начальника фінансового управління (полковник І.Штопенко), начальника управління військової освіти (полковник

Ю.Прокоф'єв), начальника управління соціально-психологічної служби (полковник В.Мулява), начальника управління кадрів (полковник В.Ананьєв), начальника будівельно-квартирного управління (генерал-майор Д.Рудковський), начальника управління залізничних військ (генерал-майор Г.Михайличенко), начальника прес-служби Міністерства оборони (підполковник І.Клубань). Роботою зі створення Головного штабу Збройних Сил України – основного органу Міністерства оборони – керував генерал-майор Г. Живиця.

Однією з найважливіших структур Головного штабу ЗС України був центр оперативно-стратегічних досліджень (ЦОСД), який очолив кандидат військових наук, генерал-майор В.Гречанінов. Центр адміністративно підпорядковувався Міністрові оборони й начальникові Головного штабу ЗС України. Головним завданням ЦОСД було розроблення військово-політичних і воєнно-стратегічних проблем згідно з чинним законодавством України, а також обґрунтування положень проектів законів, постанов, указів, підготовка доповідей, оперативних документів як для Міністра оборони України, так і для начальника Головного штабу ЗС України.

Організаційні ядра всіх управлінь, підрозділів наполегливо працювали над укомплектуванням вакантних посад генералами, офіцерами й службовцями, беручи водночас участь в опрацюванні проектів законів, постанов, загальновійськових статутів та інших нормативно-правових документів²⁶.

Осінь – зима 1991 р. були переломними для військового будівництва в Україні. 6 грудня Верховна Рада України ухвалила надзвичайно важливі для військового будівництва закони – „Про оборону України” й „Про Збройні Сили України”. Того ж дня затверджено текст Військової присяги, яку в залі Верховної Ради першим склав Міністр оборони України генерал-полковник К.Морозов.

На основі згаданих законів і відповідно до Мінської домовленості між країнами СНД Україна на початку січня 1992 р. активізувала створення власних Збройних Сил на базі військового угруповання колишньої Радянської Армії й сил Чорноморського флоту. Як наголошує дослідник початкового періоду історії армії й флоту нашої держави В.Бринцев, „Україна стала першою серед країн колишнього СРСР, яка створила власні Збройні Сили. Цей процес мав унікальний характер. Величезна частина колишньої Радянської Армії, яка була дислокована на території України, без пролиття крові почала переходити на службу українському народу. Мирний, еволюційний шлях військового будівництва став можливим, зокрема, завдяки створенню міцного правового фундаменту, прийняттю конкретних законів, що визначили правовий статус Збройних Сил. Рішення про їх необхідність базувалося на реаліях розпаду СРСР, урахуванні геополітичних змін у світі та розумінні важливої ролі Збройних Сил у становленні незалежної суверенної держави”²⁷. Окремо треба відзначити велику заслугу в цьому Міністра оборони України генерал-полковника К.Морозова.

12 грудня 1991 р. Президент України Л.Кравчук перейняв на себе обов'язки Головнокомандувача Збройних Сил України. Того ж дня для забезпечення обороноздатності України, боєготовості військ, підтримання дисципліни й правопорядку серед особового складу та надання процесу реформування військових угруповань керованого характеру і посилюючись на Закони „Про оборону України” й „Про Збройні Сили України”, Президент України видав Указ „Про Збройні Сили України”, яким було визначено: на базі всіх військ округів, Чорноморського флоту, дислокованих у межах території України (крім військ, що входять до складу Стратегічних Сил стримування), створити Збройні Сили України; всю цю роботу провести поетапно, відповідно до Концепції оборони; установити, що Міністр оборони України підпорядковується безпосередньо Президентові України і на нього покладаються обов'язки командувача Збройних Сил України.

Цим указом було окреслено завдання Міністра оборони України в справі організації на перехідний період, до завершення створення Збройних Сил, безпосереднього адміністративного управління військами, що перебувають на українській території, а також організації суворого контролю за станом цих військ, їхніми плановими передислокаціями, переміщенням військової техніки, озброєнь і майна. Крім того, йому пропонувалося подати на затвердження Президентові України не пізніше від 20 січня 1992 р. план утворення структур Збройних Сил України.

Згідно з наказом Міністра оборони України від 23 грудня 1991 р., Міністерство оборони розташувалося в приміщеннях управління й штабу Київського військового округу. Служба оперативних чергових округу була перепідпорядкована міністрові. Було організовано цілодобове чергування в приміщенні оперативної групи Головного штабу Збройних Сил України.

Ось як про це згадує генерал-лейтенант Г.Живиця: „У грудні ми переїхали з Банкової на Повітрофлотський проспект... У приміщенні Київського військового округу (уже колишнього, від якого лишилася оперативна група) наприкінці 1991 р. було сформовано Головний штаб Збройних Сил України, а в першій половині наступного, 1992 р. – штаб Тилу, штаб Озброєння, управління кадрів, договірно-правове управління, управління освіти та інші”²⁸.

30 грудня 1991 р. на зустрічі глав держав СНД в Алма-Аті Президент України Л.Кравчук заявив, що з 3 січня 1992 р. дислоковані на українській території війська приводяться до добровільної присяги на вірність народові України. Відповідне розпорядження Міністра оборони України з указівками про початок прийняття присяги було надіслано у війська 31 грудня.

Одразу після новорічних свят особовий склад військових формувань на території України почав добровільно складати Військову присягу. 3 січня серед перших присягнули на вірність народові України офіцери

оперативної групи Головного штабу ЗСУ, яку очолював генерал-майор Г.Живиця.

Тим часом військово-політичне керівництво Російської Федерації жорстко блокувало дії України у сфері військового будівництва, спекулюючи тезою про потребу гарантувати колективну безпеку²⁹. Як згадує Г.Живиця, „після створення всіх необхідних структур Міністерства оборони України можна було самостійно вирішувати інші справи. Москва не могла вже керувати військами на території України без відома нашого міністерства. Саме тоді особливо загострилися всі конфлікти між міністерствами Росії і України. У Москві ніяк не хотіли змиритися з тим, що Україна самостійно вирішує всі військові справи”³⁰.

9 січня в залі засідань Верховної Ради України під керівництвом Президента України – Головнокомандувача Збройних Сил Л.Кравчука в присутності Голови Верховної Ради І.Плюща й Прем’єр-міністра України В.Фокіна відбулася перша Всеукраїнська нарада з питань військового будівництва. На нараду були запрошені: керівний склад Міністерства оборони України, командувачі об’єднань, командири з’єднань, начальники військових навчальних закладів, командувачі Прикордонних військ, Національної гвардії, Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ, начальник штабу Цивільної оборони. У доповіді Міністра оборони України К.Морозова було окреслено шляхи розбудови Збройних Сил держави на 1992 – 1996 рр. Передусім ставилося завдання в січні заприсяжити всі війська, дислоковані в Україні. Було зазначено, що для будівництва Збройних Сил Україна має вже власну правову базу, наголошувалося також, що наша держава не порушує спільних домовленостей, однак ті накази, які надходять у війська з Москви, суперечать цим угодам.

На нараді було заслухано командувачів військових округів і Чорноморського флоту. У своїх виступах вони намагалися обґрунтувати неможливість розподілу Збройних Сил СРСР. Закриваючи нараду, Президент України порадив керівному складові військових округів і флоту глибоко замислитися над порушеними питаннями.

Саме тоді провадилися складні переговори з командуванням Об’єднаних Збройних Сил СНД щодо складу й статусу Стратегічних Сил. Після тривалих дискусій експерти визначили, що до Стратегічних Сил належать: ракетні частини стратегічного призначення й стратегічна авіація; системи й об’єкти обслуговування та забезпечення їх; деякі підрозділи управління начальника космічних засобів ППО, зокрема радіолокаційні пости, що входять до системи попередження про ракетний напад. Утім лишалися невирішеними питання про повітряно-десантні війська, військово-транспортну авіацію та Чорноморський флот.

На кінець січня 1992 р. близько двох третин військовослужбовців військових формувань (за винятком Чорноморського флоту, 43-ї армії

Ракетних військ стратегічного призначення, Болградської повітряно-десантної дивізії) склали присягу на вірність народові України³¹.

Чисельність Збройних Сил України досягла 310 тис., що становило 73% від запланованої кількості³². Проте ситуація в гарнізонах складалася непроста. Ось як характеризує її у спогадах генерал-полковник А.Лопата: „Не поодинокими були випадки, коли в об'єднаннях, з'єднаннях і частинах військової колективи поділялися на три групи: одна – це ті, хто серцем сприйняв незалежність України і добровільно присягнув на вірність українському народові; друга група складалася з офіцерів, що вагалися приймати присягу (в основному це були військовослужбовці неукраїнської національності, у яких рідні жили в інших державах СНД). З ними наполегливо працювали, роз'яснюючи, що з прийняттям військової присяги вони автоматично стають громадянами України. Щотижня для роз'яснювальної роботи та участі в урочистостях з нагоди прийняття військової присяги у війська виїжджали генерали й офіцери Міністерства оборони України, Головного штабу Збройних Сил, видів Збройних Сил та військових округів. Третю групу становили військовослужбовці, які однозначно вирішили служити в Росії або в інших державах СНД і не мали наміру присягати Україні. В той час процес переведення військовиків у збройні сили інших держав іноді затягувався на кілька місяців, і це часто позначалося на виконанні ними службових обов'язків в українській армії. За таких обставин старші начальники мусли терпляче ставитись до цих військовослужбовців, сприяти переїздові їхніх сімей тощо”³³.

К.Морозов у своїх мемуарах так оцінює ухвалу про складення Військової присяги: „Важливим було безпрецедентне історичне рішення за допомогою присяги управляти лояльністю військ, які залишалися тоді в Україні; водночас треба було повернути в Україну громадян, що служили за її межами. Це рішення критикували через те, що в Україні, у частинах і з'єднаннях колишніх радянських Збройних Сил, було багато військово-виків-росіян. У тій ситуації ми розуміли, що складення ними Військової присяги не гарантує їхньої лояльності до України. Та разом з тим це був однозначно потрібний крок до створення ядра майбутніх Збройних Сил України. Мудрість цього рішення дістала підтвердження пізніше”³⁴.

Одночасно із запряженням військ Міністерство оборони України провадило реформування їх. Насамперед були усунуті командувачі військами округів, які не погодилися скласти Військову присягу на вірність народові України й не хотіли служити в її Збройних Силах. Указами Президента України від 27 січня 1992 р. № 52, 53 і 54 були звільнені з посад генерали В.Чечеватов, І.Морозов, В.Скоков і на їхнє місце призначені нові командувачі: Київського військового округу – генерал-лейтенант В.Борискін, Одеського військового округу – генерал-лейтенант

В.Радецький (з 31 грудня 1992 р. – генерал-полковник), Прикарпатського військового округу – генерал-лейтенант В.Степанов.

Однак на своїй посаді лишився командувач Чорноморського флоту адмірал І.Касатонов, який, відчуваючи підтримку з Москви, вдався до переслідувань моряків, що присягнули на вірність народові України. Але і на флоті поступово відбувалися позитивні зміни. „У результаті напруженої діяльності групи офіцерів, яку я очолював, – згадує генерал-полковник А.Лопата, – до складу ВМС України ввійшли два вищі морські навчальні заклади й викладацький склад їх присягнув на вірність народові України. Водночас ВМС України поповнилися кількома флотськими частинами, незважаючи на шалений опір керівництва Чорноморського флоту на чолі з адміралом І.Касатоновим, якого підтримували вороже настроєні щодо нашої держави члени Російського руху Криму. Відданість справі засвідчили тоді члени групи генерал-майор Ю.Прокоф'єв, капітан 1-го рангу Ю.Шалит, капітан 1-го рангу В. Коврижко, капітан 3-го рангу І.Тенюх, полковник В.Пилипчик та багато інших патріотів України”³⁵.

Директивою від 21 січня 1992 р. Міністр оборони України уточнив завдання військам і флоту України на поточний рік. На виконання поставлених завдань протягом 1992 р. було проведено стратегічне тренування, фронтове командно-штабне навчання, дев'ять оперативно-мобілізаційних зборів, два фронтові спеціальні командно-штабні тренування, дев'ятнадцять армійських (корпусних) спеціальних штабних тренувань. У Сухопутних військах відбулося близько ста п'ятдесяти командно-штабних навчань з дивізіями, бригадами й полками, майже п'ятдесят батальйонних і двісті п'ятдесят одне ротне тактичне навчання з бойовою стрільбою.

Багато зробило для проведення цих заходів оперативне управління – провідне управління Головного штабу ЗС України. Спочатку обов'язки начальника управління виконував начальник відділу загального планування полковник В.Герасименко. Оперативна група управління з перших днів свого існування готувала накази Міністра оборони України з питань оперативної і бойової підготовки, організації бойової служби тощо. Саме в оперативному управлінні розроблялися основи структури Збройних Сил України.

У другій половині січня 1992 р. до складу оперативного управління призначено генерал-майора І.Гніденка, який керував ним, займаючи посаду першого заступника начальника управління. Упродовж першої половини 1992 р. оперативне управління працювало над налагодженням взаємодії з військами, удосконаленням структури Збройних Сил і Міністерства оборони України, системи керування Збройними Силами. Готувалися документи щодо порядку здійснення стратегічного і оперативного планування. З призначенням 29 липня начальником оперативного управління генерал-майора А.Коркішка завдання управління були

На бойовому кораблі ВМС України. 1993 р.

уточнені й від того часу основні зусилля його працівники спрямували на забезпечення бойової готовості органів управління і військ (сил) у всіх ланках ЗС України.

Управління мобілізації та комплектування Головного штабу під керівництвом генерал-майора А.Паламарчука вперше розробило Схему мобілізаційного розгортання Збройних Сил України, що визначила їхній склад і структуру як за умов мирного, так і воєнного часу. Так само вперше було підготовано мобілізаційний план Збройних Сил України.

Дуже великий обсяг завдань виконували кадрові органи Збройних Сил. Тривав добір генералів, офіцерів і службовців для призначення їх на посади в управління Міністерства оборони, Головного штабу й види Збройних Сил України. Певні труднощі в роботі кадрових органів створювали проблеми, пов'язані з міждержавним переміщенням військовиків.

Управління кадрів Міністерства оборони на чолі зі своїм керівником, заступником міністра генерал-лейтенантом О.Ігнатенком у 1992 р. перепризначило 120 тис. офіцерів на посади в Збройних Силах України, збило й опрацювало дані для прийняття рішення про розміщення понад 32 тис. військовослужбовців (зокрема близько 8 тис. випускників ВВНЗ), створило банк даних на 37 тис. військовиків – українських громадян, що

служили в інших державах, підготувало 20 тис. відношень тим із них, хто виявив бажання перейти на службу в ЗС України. Зокрема протягом 1992 р. до України було переведено 17 тис. військовослужбовців, а до збройних сил інших держав відправлено понад 9,5 тис. офіцерів і прапорщиків³⁶. Постійну увагу цій ділянці роботи приділяв Міністр оборони К. Морозов, зокрема він брав безпосередню участь у доборі кадрів на керівні посади в Збройних Силах”³⁷.

У квітні – червні 1992 р. в Міністерстві оборони відбулися нові важливі кадрові призначення. Відповідно до указів Президента України першим заступником міністра став генерал-лейтенант І.Біжан (невдовзі йому було надано військове звання генерал-полковник), начальником Головного штабу Збройних Сил України – першим заступником міністра – генерал-лейтенант В.Собков (з грудня того року – генерал-полковник), заступником міністра – генерал-лейтенант А.Лопата, заступником міністра з тилу – начальником Тилу – генерал-лейтенант В.Гречанинов, заступником міністра – начальником Озброєння – генерал-лейтенант І. Олійник.

З метою забезпечити колегіальність у виробленні рішень Президент України 16 травня 1992 р. видав Указ „Про утворення колегії Міністерства оборони України і військових рад у військових округах (оперативних командуваннях), об’єднаннях Збройних Сил України”. До складу коле-

Під час зустрічі з відомим канадським істориком Орестом Субтельним. 1993 р.

гії ввійшли: Міністр оборони України генерал-полковник К.Морозов (голова), його перші заступники – генерал-лейтенанти І.Біжан, В.Собков, заступники – генерал-лейтенанти А.Лопата, І.Олійник, В.Гречанінов і О.Ігнатенко, начальник соціально-психологічної служби Збройних Сил України полковник В.Мулява, перший заступник начальника Головного штабу ЗС України генерал-лейтенант Г.Живиця³⁸.

25 – 26 червня 1992 р. було проведено перше засідання колегії з порядком денним „Про хід створення Збройних Сил України і завдання щодо якісного формування з'єднань і частин на першому етапі військової реформи”. Колегія чіткіше визначила завдання й уточнила план реформування військ до 1995 р. включно.

Протягом 1992 р. відбувалися кардинальні зміни в Збройних Силах. У Сухопутних військах провадилося реформування армій, які були у складі військових округів, в армійські корпуси, мотострілецьких дивізій – у механізовані дивізії; створювалися механізовані бригади, бригади армійської авіації, а також аеромобільних військ.

Відповідно до Концепції будівництва Збройних Сил України й Закону „Про Збройні Сили України”, йшло створення Військово-Повітряних Сил з командуванням на базі 24-ї повітряної армії. Указом Президента України від 23 квітня 1992 р. командувачем Військово-Повітряних Сил України було призначено генерал-лейтенанта авіації В.Васильєва.

У Військах Протиповітряної оборони України реформування угруповань ППО здійснювалося через централізацію системи управління, перехід до мобільних угруповань ППО за рахунок заміни застарілих стаціонарних зенітних ракетних комплексів мобільними системами. Командувачем Військ ППО Збройних Сил України, згідно з Указом Президента України від 27 травня 1992 р., став генерал-лейтенант М.Лопатін – колишній командувач 8-ї окремої армії Військ ППО СРСР. Згодом він згадував: „У цей період стояло складне завдання щодо вдосконалення системи ППО. Зокрема треба було розгорнути радіолокаційні підрозділи по кордону з Молдовою й підсилити Радіотехнічні війська по кордону з Російською Федерацією, організувати керівництво новоприйнятими формуваннями. Директивою начальника Головного штабу від 31 березня 1992 р. № 115/1/0120 пропонувалося протягом наступних двох місяців управління 8-ї ОА ППО переформувати в командування військ ППО України, а управління 28, 49, 60-го корпусів ППО – в управління Західного, Центрального й Південного районів ППО ... Після перепідпорядкування й запряження низки військових формувань бойовий склад Військ ППО у Збройних Силах України збільшився вдвоє. Тепер потрібно було організувати керування ними, визначити нові бойові завдання, забезпечити матеріально-технічними засобами”³⁹.

Навесні 1992 р. дуже загострилася ситуація на Чорноморському флоті. На той час він мав у своєму складі 80 тис. військовиків, близько

300 кораблів, понад 200 літаків і гелікоптерів тощо. 24 березня перший заступник командувача флоту адмірал І. Капітанець видав наказ, який зобов'язував особовий склад виконувати накази і вказівки тільки командування Об'єднаних Збройних Сил СНД і ВМФ. Він вимагав рішуче припиняти серед офіцерів і мічманів агітацію „українських націоналістів”, спрямовану на розкол військових колективів, створення на флоті нестабільної ситуації на міжнаціональному ґрунті й проти підлеглості”, а „до офіцерів, мічманів і прапорщиків, що створюють нездорову ситуацію у військових колективах, схильних до зради своєї Батьківщини та складання присяги на вірність Україні, вживати суворох заходів впливу аж до усунення з посади, яку займають, і звільнення зі служби”⁴⁰.

Домовленість між Москвою і Києвом щодо подвійного російсько-українського підпорядкування Чорноморського флоту не виправдала себе, значно ускладнювала розбудову українського флоту. У такій ситуації було ухвалено створити в Головному штабі ЗС України управління Військово-Морських Сил. 5 квітня 1992 р. Президент України видав указ, згідно з яким на базі сил Чорноморського флоту почалося формування органів управління Військово-Морських Сил України. Наступного дня він призначив командувачем їх контр-адмірала Б.Кожина, який до того обіймав посаду командира Кримської військово-морської бази Чорноморського флоту в Донузлаві. Б.Кожин одразу зібрав офіцерів Севастопольського гарнізону й військово-морської бази в Донузлаві – членів Спілки офіцерів України, які склали присягу, але потім були усунені з посад на кораблях й у військових частинах. З них сформувалася організаційна група при командуванні ВМС. Старшим у цій групі був капітан 1-го рангу Є.Лупаков, який мав мандат представника Міністра оборони України на Чорноморському флоті⁴¹.

13 квітня контр-адмірал Б.Кожин виступив перед вишикуваними у вестибюлі навчального корпусу школи прапорщиків будівельних військ у м. Севастополі офіцерами, що становили організаційне ядро ВМС України, і роз'яснив їм завдання, які ставлять Президент, Верховна Рада й Міністр оборони України. Потім командувач ВМС перед строєм призначив своїм заступником із роботи з особовим складом капітана 1-го рангу А.Данилова, начальником штабу організаційної групи – капітана 2-го рангу Ю.Шалита, а капітана 1-го рангу Є.Лупакова – заступником з бойової підготовки⁴². У подальшому ці офіцери своєю самовідданою працею дієво допомагали командувачеві у створенні Військо-Морських Сил України.

У середині червня 1992 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір про звичайні збройні сили в Європі, яким визначалися максимальні рівні озброєння й військової техніки для України. Потрібно було скоротити кількість танків на 5300, бойових броньованих машин – на 2400, бойових літаків – на 477 одиниць. Реалізація цих завдань почалася вже 18 серпня.

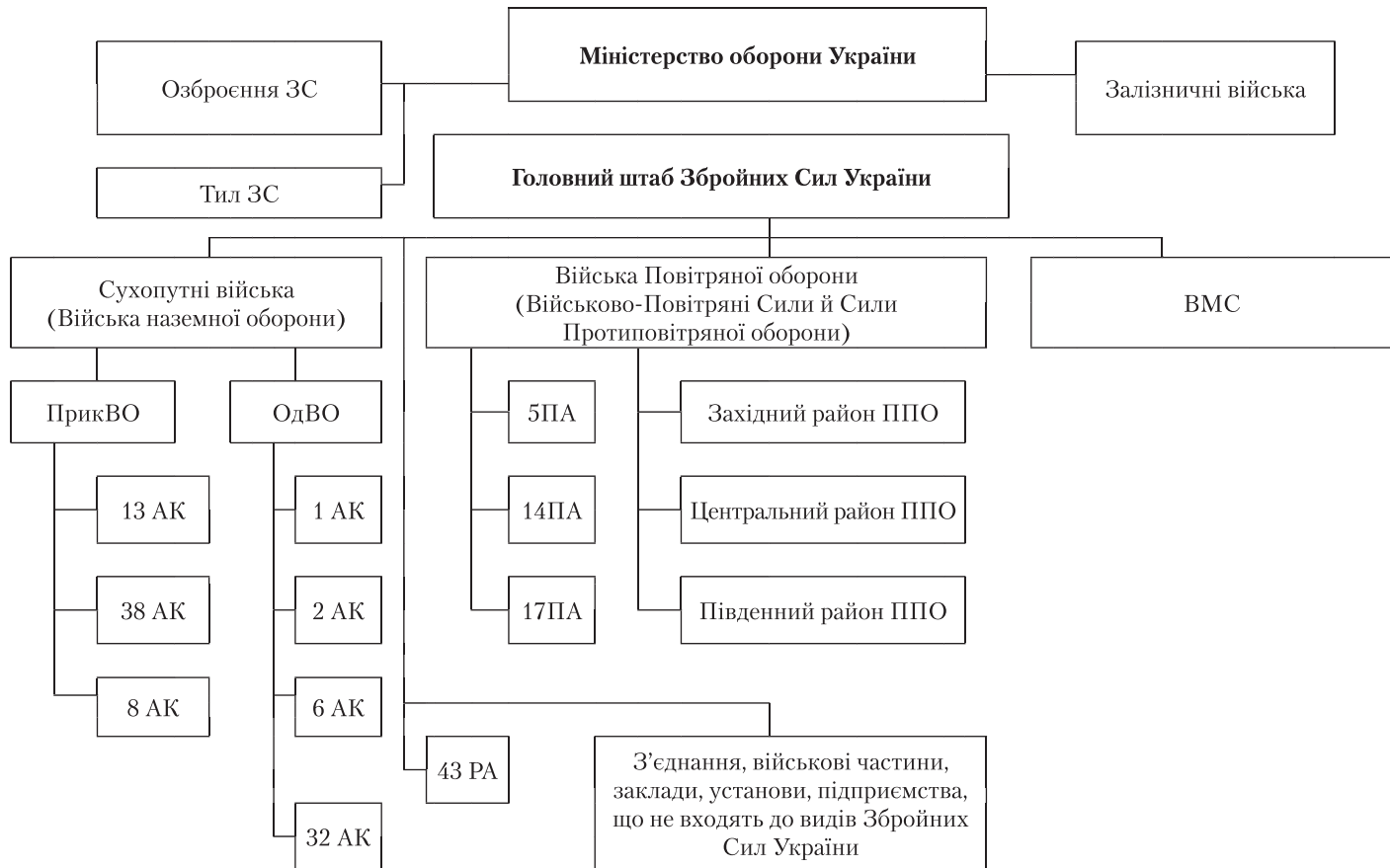

У підрозділі українських миротворців. 1993 р.

Підсумкова перевірка військ за 1992 р. показала, що із військових формувань, дислокованих на території держави, створено Збройні Сили України, які, за оцінкою Президента Л.Кравчука, „... здатні захистити свою державу, свій народ”⁴³. Збройні Сили України набули вже досить чіткої структури, але попереду була ще велика робота.

У 1993 р. тривала розбудова української армії і флоту відповідно до законів „Про оборону України” й „Про Збройні Сили України”. На початку року у складі Головного штабу було створено управління будівництва і розвитку ЗС України, яке очолив полковник Д.Уманець. На це управління покладалися дуже відповідальні завдання з обліку чисельності й дислокації об’єднань, з’єднань і частин Збройних Сил, розроблення пропозицій щодо їхніх організаційно-штатних структур і штатів, підготовки директив Міністра оборони України й начальника Головного штабу з організаційних питань.

У військах (силах) у 1993 р., згідно з наказом Міністра оборони України, вирішувалися питання, пов’язані зі створенням угруповань видів Збройних Сил, реформуванням органів управління, об’єднань, з’єднань, частин і закладів. Удосконалювалася бойова й мобілізаційна підготовка, далі розроблялися статuti, порадики, навчальні програми та інші документи, що регламентують організацію вишколу й життєдіяльності військ як у мирний, так і у воєнний час.

Загальна структура Збройних Сил України станом на початок 1993 р.

Начальник Головного штабу Збройних Сил України

Заступники начальника ГШ Збройних Сил України

Оперативне управління

Управління мобілізації і комплектування

Управління підготовки Збройних Сил і інспекції

Управління розвідки

Центр оперативно-стратегічних досліджень

Управління зв'язку і автоматизації

Управління цифрового зв'язку і режиму секретності

Управління ВПС і ППО

Управління ракетних військ і артилерії

Управління Військово-Морських Сил

Управління інженерних військ

Управління хімічних військ

Топографічне управління

Управління радіоелектронної боротьби

Служба військ і режиму

Центр верифікації

Центральний апарат управління стратегічною ядерною зброєю

Адміністративно-господарче управління

Фінансова служба

Секретаріат

Загальна структура Головного штабу Збройних Сил України станом на початок 1993 р.

Початок візиту на військово-морську базу Атлантичного командування НАТО Саклант. Норфолк, 1993 р.

Основна увага Міністра оборони та інших керівників Збройних Сил України в той час зосереджувалася на реформуванні органів управління всіх ланок, з'єднань і частин Сухопутних військ, частин Військово-Повітряних Сил, установ і закладів військової освіти, створенні Військово-Морських Сил, а також на розробленні Стратегічного плану застосування Збройних Сил, плануванні й контролі за виконанням заходів бойової готовності у військах (силах) та бойового чергування, плануванні підготовки Збройних Сил, органів управління стратегічної і оперативно-стратегічної ланок, організації та підтриманні взаємодії між органами управління (штабами) видів Збройних Сил, родів військ, з міністерствами і відомствами, іншими державними структурами⁴⁴.

Згідно з Указом Президента України від 28 січня 1993 р., на базі Військово-Повітряних Сил і Військ Протиповітряної оборони розпочалося формування єдиного виду Збройних Сил України – Військ Повітряної оборони (ВПО). Це відповідало закону „Про Збройні Сили України”, який встановлював, що у складі Збройних Сил мають бути Сухопутні війська (Війська наземної оборони), Війська Повітряної оборони (Військово-Повітряні Сили й Сили Протиповітряної оборони), Військово-Морські Сили. Командувачем цього виду Збройних Сил був призначений генерал-лейтенант авіації В.Антонець, що мав керувати реорганізацією всієї системи оборони повітряного простору України.

Наказом Міністра оборони України від 17 лютого 1993 р. запроваджено дві посади заступника командувача Військ Повітряної оборони. На ці посади було призначено генерал-лейтенанта В.Васильєва (командувача авіації) і генерал-лейтенанта М.Лопатіна (командувача Сил ППО). У травні з представників цих двох видів військ сформовано штаб оперативного керівництва Військами Повітряної оборони. Начальником його став генерал-майор В.Ткачов.

Остаточне об'єднання ВПС і Військ ППО у Війська Повітряної оборони України передбачалося завершити до 30 листопада 1995 р. Утім через брак належної нормативно-правової бази й недостатню теоретичну розробленість

положень щодо створення нового виду Збройних Сил України у 1996 р. об'єднання ВПС і Військ ППО припинено.

Як Міністр оборони України, К.Морозов багато зусиль доклав до визначення концептуальних засад і організації розроблення Воєнної доктрини держави. У січні 1992 р. робоча група на чолі з генерал-майором В.Гречаніновим підготувала її проект. Під час остаточного доопрацювання тексту Воєнної доктрини України розглядалися й альтернативні варіанти генерал-полковника у відставці В.Стрельникова, генерал-майора В.Петенка й полковника В.Лазоркіна. Значним був внесок в опрацювання методологічних основ цього визначального

У кабіні американського винишувача. 1993 р.

Світлина на згадку про відвідини бази в Норфолку. 1993 р.

документа науковців Національного інституту стратегічних досліджень під керівництвом його директора професора С.Пирожкова.

Відмітною ознакою Воєнної доктрини України став її оборонний характер, який на практиці має втілюватися відповідно до принципу оборонної достатності при встановленні чисельності, організаційно-штатної структури, комплектуванні, забезпеченні військовою технікою і зброєю, засобами підготовки й ведення бойових дій Збройних Сил.

Наприкінці жовтня 1992 р. проект розглядала Верховна Рада України. Народні депутати внесли більш як 130 пропозицій із змінами до тексту. У липні наступного року Верховна Рада схвалила „Основні напрямки зовнішньої політики України”, які потрібно було врахувати в процесі доопрацювання проекту Воєнної доктрини. Нарешті 19 жовтня 1993 р. парламент затвердив остаточний текст Воєнної доктрини України⁴⁵.

Проте це вже відбулося без участі К.Морозова – 8 жовтня 1993 р. Указом Президента України Л.Кравчука Міністром оборони було призначено командувача Одеського військового округу генерал-полковника В.Радецького⁴⁶. Такому рішенню передувала низка подій. У вересні 1993 р. в Масандрі проходила урядова нарада російської і української делегацій, на якій обговорювалася майбутня доля Чорноморського флоту. Від України на нараді головував прем'єр-міністр Л.Кучма. Було висунуто пропозицію українську частину флоту і його інфраструктуру передати Росії на покриття боргів за енергоносії. К.Морозов у своєму виступі твердо заявив, що він, як член державної делегації, з такою пропозицією не згоден – Чорноморський флот належить Україні. Однак на той час варіант продажу Україною своєї частини флоту підтримував Президент України Л.Кравчук⁴⁷.

Колишній командувач ВМС України, а в той час представник Міністра оборони у ВМС України в Севастополі віце-адмірал В.Безкоровайний згадує: „З критикою Президента виступив цілий ряд партій і суспільних рухів. Особовий склад кораблів і частин ВМС України на загальних зборах прийняв звернення до Ради національної безпеки та оборони України (РНБО). У ньому, зокрема, особливо відзначалося, що при „нерішучій позиції керівництва України ми втратимо не тільки Крим, але й незалежність України”. Була також висловлена підтримка Міністру оборони. Найбільше складно з числа учасників переговорів у той час було К.Морозову, він відразу висловився за необхідність розглянути питання в РНБО і подати його на ратифікацію у Верховну Раду України. Всі уважно спостерігали за позицією військової делегації, що пропонувала, по-перше, враховувати вже досягнуті раніше домовленості; по-друге, створити повноцінне об'єднане командування, а над ним – Наглядову раду. І нарешті, створити на базі Ч[орноморського] ф[лоту] ВМС України і ВМФ Росії”⁴⁸.

Офіцери, мічмани, матроси українських ВМС підтримували пропозицію Міністра оборони України. Зокрема особовий склад кораблів „Гетьман

Сагайдачний”, СКР – 112 у своїх заявах, надісланих Президентові, Голові Верховної Ради, Міністрові оборони України, виступали проти передачі Росії української частини флоту, а також проти подальшого перебування на українській території військово-морських сил іншої держави.

За спогадами В.Безкоровайного, „6 вересня [1993 р.] К. Морозов прилетів у Севастополь. Відразу відправився на сторожовий корабель «Гетьман Сагайдачний», де побував на бойових постах і командних пунктах, роз’яснюючи суть підписаного протоколу і вселяючи надію в людей. Потім провів нараду командного складу ВМС України. Говорив спокійно, упевнено, що ніякої угоди про продаж своєї частини Ч[орноморського] ф[лоту] не підписано і жодного метра української землі не буде продано. «Я узагалі вважаю, що після розділу флоту всі неукраїнські кораблі повинні бути виведені з територіальних вод нашої держави», – виклав свою позицію Міністр оборони. Вигляд у нього був стомлений, очі збуджені. Про що він думав у ті хвилини, ми так і не довідалися. Але кожний з нас добре розумів, що його позиція навряд чи сподобається Президентові – і тоді відставка неминуча. Це, мабуть, добре розумів і Міністр оборони. Тому хотів хоч якось полегшити наше складне становище в той час, що ще залишився»⁴⁹. Як пише генерал-лейтенант А.Лопата (з березня 1993 р. – начальник Головного штабу Збройних Сил – перший заступник міністра), „... К. Морозов мав власні погляди на проблеми Чорноморського флоту, що врешті призвело до розбіжностей з Президентом України Л.Кравчуком. Відтак К. Морозов подав рапорт на звільнення зі Збройних Сил України. Наприкінці вересня 1993 р. Л.Кравчук зібрав нараду керівного складу Збройних Сил України, на якій розглянув прохання Міністра оборони й заслухав пропозиції щодо кандидатури майбутнього керівника Збройних Сил. Під час наради на посаду Міністра оборони було висунуто три кандидатури: В.Радецького, А.Лопати, В.Шмарова»⁵⁰. Призначений, як уже згадувалося, був перший з них. Після усунення з посади Міністра оборони генерал-полковник К. Морозов перебував у резерві Головного військового командування Збройних Сил України. У березні 1994 р. він був звільнений з військової служби в запас»⁵¹.

Найближчі співробітники К.Морозова у своїх спогадах високо оцінюють його діяльність на посту Міністра оборони України, виявлені ним як керівником професійні, ділові й людські якості: „Хотів би сказати добрі слова на адресу першого Міністра оборони України генерал-полковника Костянтина Петровича Морозова, на долю якого лягла найбільша відповідальність у розробленні Концепції Збройних Сил України, створенні Міністерства оборони, Головного штабу Збройних Сил, формуванні видів Збройних Сил України, визначенні принципів адміністративного управління 43-ю ракетною армією і рішучому здійсненні їх та в інших питаннях розбудови Збройних Сил України. Принципово, з особливою ретель-

ністю він підходив до розгляду організаційної структури й чисельності, функціонального розподілу Збройних Сил України” (А.Лопата)⁵²; „Наші стосунки з міністром К.П.Морозовим були ділові і творчі – працювали в згоді. Морозов умів керувати, радив, а в разі потреби діяв рішуче, приймав тверді рішення” (В.Живиця)⁵³.

Пригадуючи складні проблеми, що стояли перед першим Міністром оборони України, так само високі оцінки його роботи дає й авторитетний американський фахівець Шерман Гарнетт, який із серпня 1992 р. відповідав у Пентагоні за співробітництво з міністерствами оборони держав колишнього СРСР і тісно співпрацював з К.Морозовим. „До своєї відставки, – зазначає Ш.Гарнетт, – К.Морозов зробив дуже гарний внесок у створення Міністерства оборони і Збройних Сил незалежної України. Він досяг великого прогресу в забезпеченні лояльності їх до керівництва держави, встановленні адміністративного контролю над військовими об’єктами на території України і скороченні військових структур. Він зрозумів, що Україна не може прийняти підходу держав Балтії до створення власних Збройних Сил. З огляду на величину й етнічний склад радянських Збройних Сил на території України К.Морозов не міг розпочинати справу на порожньому місці. Він повинен був дати кожному військовослужбовцеві й цивільному працівникові можливість залишитися в новій українській армії, якщо той цього хоче. Міністр повинен був так здійснити цивілізовану реорганізацію військових частин і військових навчальних закладів з їхніми курсантами й слухачами, які дісталися в спадщину від колишнього Радянського Союзу, щоб вони стали українськими. Близько 10 тис. офіцерів і прапорщиків було відправлено далі проходити службу в арміях сусідніх держав, і кадрові органи Міністерства оборони України зуміли зробити це професійно грамотно. К.Морозов заклав основи нормальних безпекових відносин з Росією, виходячи при цьому з того, що конче потрібно забезпечити військову незалежність України і невходження її в інтеграційну схему оборонних структур країн СНД. Він зрозумів вагу співробітництва у військовій сфері зі США, Німеччиною, Польщею та іншими країнами НАТО. Також Міністр оборони України був засновником системи консультацій і співпраці з кожною з цих країн і в цілому з НАТО. Він мудро підтримував ідею ядерного роззброєння України ще тоді, коли американсько-українські відносини тільки зароджувались, а нормальних стосунків України з Росією ще не було”⁵⁴.

Сам К.Морозов 2000 р. писав: „І сьогодні я гордий, щасливий і вдячний долі за те, що вона дала мені змогу як державному діячеві у вільній і незалежній Україні взяти участь у будівництві її Збройних Сил і зробити свій внесок”⁵⁵. Це слова з його мемуарної книги „Вище і далі. Від радянського генерала до українського державотворця”. На посту Міністра оборони України він гідно пройшов свій шлях як визначний будівничий сучасної незалежної Української держави у військовій сфері.

ПРИМІТКИ

- 1 Чичкань І.В. Морозов Костянтин Петрович // Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: Історичний нарис, події, портрети. – К., 2001. – С. 406.
- 2 Лопата А. Одинадцять років Збройних Сил України: Думки про сучасне з огляду на минуле // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч. 2 (5). – С. 76.
- 3 Garnett Sherman W. Introduction // Morozov Kostiantyn P. Above and Beyond: From Soviet General to Ukrainian State Builder. – Cambridge, 2000. – P. IX, XIX.
- 4 Морозов К.П. Щоб приймати рішення, потрібно знати правду // Народна армія. – 2006. – № 199 (2600). – 31 жовт.
- 5 Бринцев В.В., Діланян А.А., Єфімова В.В. Правові основи створення і функціонування Збройних Сил України // Збройні Сили незалежної України: Перші 10 років. – К., 2006. – С. 8, 9.
- 6 Morozov Kostiantyn P. Op. cit. – P. 200.
- 7 Garnett Sherman W. Introduction. – P. XVIII, XIX.
- 8 Ibid. – P. XVI.
- 9 Бринцев В.В. Збройні Сили незалежної України // Військове будівництво в Україні у ХХ столітті. – С. 277.
- 10 Лопата А.В. Зазнач. праця. – С. 67.
- 11 Там само. – С. 78.
- 12 Лопатін М. На службі Україні // Військово-історичний альманах. – 2003. – Ч. 1 (6). – С. 85.
- 13 Morozov Kostiantyn P. Op. cit. – P. 150.
- 14 Garnett Sherman W. Op. cit. – P. XIX.
- 15 Бринцев В.В., Заболотний О.А., Факадей Р.М. Формування загальної структури Збройних Сил України та її розвиток // Збройні Сили незалежної України. – С. 22.
- 16 Morozov Kostiantyn P. Op. cit. – P. 2, 3.
- 17 Лопатін М. Зазнач. праця. – С. 85.
- 18 Бринцев В.В., Заболотний О.А., Факадей Р.М. Зазнач. праця. – С. 23.
- 19 Garnett Sherman W. Op. cit. – P. XIX.
- 20 Morozov Kostiantyn P. Op. cit. – P. 238.
- 21 Garnett Sherman W. Op. cit. – P. X, XI.
- 22 Живиця Г. То був час напружений і відповідальний... // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 72.
- 23 Бринцев В.В., Діланян А.А., Єфімова В.В. Зазнач. праця. – С. 9, 10.
- 24 Живиця Г. Зазнач. праця. – С. 73.
- 25 Лопата А. Зазнач. праця. – С. 67, 68.
- 26 Бринцев В.В., Заболотний О.А., Факадей Р.М. Зазнач. праця. – С. 24, 25.
- 27 Бринцев В.В. Зазнач. праця. – С. 276.
- 28 Живиця Г. Зазнач. праця. – С. 73, 74.
- 29 Бринцев В.В., Заболотний О.А., Факадей Р.М. Зазнач. праця. – С. 27.
- 30 Живиця Г. Зазнач. праця. – С. 74.
- 31 Бринцев В.В., Заболотний О.А., Факадей Р.М. Зазнач. праця. – С. 27.
- 32 Бринцев В.В. Зазнач. праця. – С. 279.
- 33 Лопата А. Зазнач. праця. – С. 68.
- 34 Morozov Kostiantyn P. Op. cit. – P. 217.
- 35 Лопата А.В. Зазнач. праця. – С. 73.
- 36 Бринцев В.В., Заболотний О.А., Факадей Р.М. Зазнач. праця. – С. 30, 31.
- 37 Лопата А. Зазнач. праця. – С. 76.
- 38 Бринцев В.В., Заболотний О.А., Факадей Р.М. Зазнач. праця. – С. 31, 32.
- 39 Лопатін М. Зазнач. праця. – С. 90, 91.
- 40 Бринцев В.В., Заболотний О.А., Факадей Р.М. Зазнач. праця. – С. 28, 29.
- 41 Мамчак Я.А. Флотоводці України: Історичні нариси, хронологія походів. – Снятин, 2005. – С. 255 – 256.
- 42 Там само. – С. 256.
- 43 Бринцев В.В., Заболотний О.А., Факадей Р.М. Зазнач. праця. – С. 33.
- 44 Там само. – С. 34, 35.
- 45 Бринцев В.В., Діланян А.А., Єфімова В.В. Зазнач. праця. – С. 13.
- 46 Чичкань І.В. Радецький Віталій Григорович // Військове будівництво в Україні у ХХ столітті. – С. 407.
- 47 Мамчак Я.А. Зазнач. праця. – С. 279.
- 48 Там само. – С. 280, 281.
- 49 Там само. – С. 281.
- 50 Лопата А. Зазнач. праця. – С. 76.
- 51 Чичкань І.В. Морозов Костянтин Петрович. – С. 406.
- 52 Лопата А.В. Зазнач. праця. – С. 71, 72.
- 53 Живиця Г. Зазнач. праця. – С. 76.
- 54 Garnett Sherman W. Op. cit. – P. XIV.
- 55 Morozov Kostiantyn P. Op. cit. – P. 218.